

Az élet kulcseseményei és az életszakaszok társadalmi percepcióinak változása Magyarországon és Európában

Messing Vera–Ságvári Bence

(In.: Társadalmi Riport 2020, szerk.: Kolosi Tamás, Szelényi Iván, Tóth István György, Budapest)

1. Bevezetés

Az emberek életkorára objektív, megkérdőjelezhetetlen tényként, a személyi okmányokban feltüntetett adatként gondolunk. Ahogy sok más objektívként számontartott tulajdonságnak, a kornak is van szubjektív olvasata: az, hogy milyen életkort társítunk életünk fontosabb szakaszaihoz – mikor van a gyermekkor vége, meddig tart a fiatal kor és mikor kezdődik a középkorúság, mikortól tekintünk idősként embertársainkra, mind nagymértékben függ attól, hogy milyen társadalmi közegben élünk. Ugyanakkor az életkorral kapcsolatos percepciók, habár szubjektívek és a társadalmi közeg által meghatározottak, mégis a társadalmi realitás elemévé válnak. Az, hogy mikor tartjuk ideálisnak az élet főbb eseményeinek bekövetkezését, mint például a szülőktől való elköltözést, élettársi viszony létesítését, házasságot, gyermekszülést, nyugdíjba vonulást, olyan, a társadalmi közeg által befolyásolt elképzelések határozzák meg, amelyek egyben erős nyomás alá is helyezik az egyént, hogy 'időben' házasodjon, gyereket szüljön, munkát vállaljon vagy éppen nyugdíjba menjen. Az emberi élet különböző szakaszaival kapcsolatos elvárások, normák dinamikusan változnak, nem függetlenül az olyan társadalmi, demográfiai és közpolitikai folyamatoktól, mint az orvostudomány fejlődésének és a jólét növekedésének köszönhetően növekvő várható életkor, az oktatás expanziója, a fertilitás korának meghosszabbodása vagy az iskolakötelezettséggel kapcsolatos jogi szabályozás változása. Az életkorral és életeseményekkel kapcsolatos társadalmi percepciók anélkül tekinthetőek normának, hogy szankció társulna hozzájuk. (*Billari–Liefbroer, 2007*) Mindeközben, annak is fontos társadalompolitikai relevanciája van, hogy hogyan látják az emberek az életkori határokat, hiszen ezek a percepciók befolyásolják a demográfiai és munkapiaci folyamatok főbb meghatározóit, úgy a termékeny-

séget, mint a munkaerő-piaci aktivitást, amelyek aztán visszahatnak a gazdaság és a társadalom valós folyamataira.

Írásunkban az életszakaszokkal és fontos életeseményekkel kapcsolatos percepciókat, illetve ezek változását vizsgáljuk európai összehasonlításban. Elemzésünkhöz a *European Social Survey (ESS)* 2006-os és 2018-as *Timing of Life* modul adatait használjuk. (Billari és szerzőtársai, 2005) Írásunkban a társadalom demográfiai összetételére, az emberek korral és fontos életeseményekkel kapcsolatos percepcióira, illetve az életkorral kapcsolatos közpolitikai környezetre (pl.: iskolakötelezettség kora, nagykorúság, nyugdíjkorhatár) egy olyan „háromszögként” tekintünk, amelynek minden eleme kölcsönhatásban van a másik kettővel.

Az életszakaszokkal és az életünk alapvető eseményeinek megítélésével kapcsolatos irodalomban két nagyobb megközelítés létezik: az életszakaszok strukturális, illetve egyéni meghatározottságát előtérbe helyezők. Az előbbi mellett érvel, hogy az emberi élet szakaszait elsősorban azok a társadalmi, gazdasági, közpolitikai keretek határozzák meg, amelyben az egyén él. (Kohli, 2007) Ebben a megközelítésben különösen fontos szerepe van az egyéni életutak alakulásában az oktatásnak, a munkaerőpiacnak és a lakhatásnak, illetve az azokat szabályozó közpolitikáknak, mivel ezek határozzák meg azokat a kereteket, amelyek lehetőséget adnak a gyermekkorból a fiatal felnőttkorba való átlépéshez, illetve a középkorúságból az időskorba való átmenethez. A másik megközelítés az életszakaszok egyéni meghatározottságát emeli ki, és mellett érvel, hogy az életszakaszokkal kapcsolatos döntéseket egyre kevésbé befolyásolja az a társadalmi közeg, azok a társadalmi normák, amelyek között az egyén él, és ezek egyre inkább az egyéni döntések terepévé váltak. Ez a megközelítés az egyén ágenciáját hangsúlyozza (Buchmann, 1989; Heckhausen–Buchmann, 2019; De Vroom, 2004), és mellett érvel, hogy az egyéni döntés növekvő jelentősége egyfajta második demográfiai átmenetet (*Second Demographic Transition*) eredményezett (lásd pl.: Van de Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1995, 2019). Ezt mások a második modernitás korának is nevezik (*Era of Second Modernity*) (Beck, 1982), amelyben az életszakaszok vélt korhatárai kitolódnak, és amely teret enged annak, hogy a társadalmilag, gazdaságilag rögzült normák (pl.: vallás, család) helyett az egyéni döntések eredményeként későbbre tolódjon a felnőtt-, a közép- és az időskor. Mi e két megközelítést sokkal inkább egymást kiegészítő elméleti fogódzóként, semmint egymást kizárólagos magyarázatként látjuk: a strukturális környezet és az egyén ágenciája kölcsönösen hat egymásra és egymást kiegészítve hozza létre azt a teret, amelyben az életkorral kapcsolatos normák kialakulnak és hatnak az egyén életeseményeihez kapcsolódó döntésekre.

Ennek a témának jelentős nemzetközi összehasonlító irodalma van (Aassve, 2013; Billari és szerzőtársai, 2011; Billari–Liefbroer, 2007; Buergin és szerzőtársai, 2017; Loretto és szerzőtársai, 2000; Radl, 2012; Spéder–Murinkó, 2014; Van Bavel–Nitsche, 2013). Ezt a bőséges empirikus tudásanyagot tanulmányunk annyiban egészíti ki, hogy az ESS 9. hullámának adatait felhasználva, talán elsőként elemzi az emberi élet szakaszaival és kulcseseményeivel kapcsolatos várakozások és normák 2006 óta, azaz egy bő évtized alatt bekövetkezett változását. Tekintettel arra, hogy az ESS európai komparatív adatai 2020. június közepén váltak elérhetővé, és emiatt nagyon rövid idő állt tanulmányunk megírására, elsősorban a földrajzi és időbeli változások deskriptív elemzésére szorítkoztunk.

2. Módszerek és adatok

Az *European Social Survey* Európa legnagyobb társadalomtudományi kutatási infrastruktúrája, mely 2002 óta minden második évben végez a résztvevő országokban a társadalom állapotát, attitűdjeit és értékeit felmérő kérdőíves kutatást.¹ Elemzésünkben arra a 20 európai országra fókuszálunk, amelyek mind a 2006-os, mind pedig a 2018–19-es adatfelvételben részt vettek, mivel az adatfelvételek ebben a két évben tartalmaztak az élet szakaszainak és kulcseseményeinek időzítésével kapcsolatos percepciókra vonatkozó kérdésblokkot. A koherencia, valamint az amúgy is széleskörű lefedettség miatt döntöttünk úgy, hogy az elemzésből mellőzzük azt a néhány országot, amely csak az egyik adatfelvételben vett részt.² Az elemzett minta nagysága így összesen 68 398 fő volt. Fontos, hogy az elemzéshez felhasznált kérdéseket külön a nőkre és külön a férfiakra vonatkoztatva kérdezték le; egy-egy válaszadó – véletlenszerűen irányítva – mindig csak az egyik nemre vonatkozó kérdésekre válaszolt (*split ballot* módszer). A kérdésekre adott válaszok mintanagysága emiatt feleződött. Tanulmányunkban összesen 13 életszakaszra és életeseményre vonatkozó változót használtunk fel.³

¹ Az ESS 15 éven felüli népességet nem, életkor, lakóhely és iskolai végzettség szerint reprezentáló mintát használ a résztvevő országok mindegyikében, melynek nagysága országonként 1500–2000 fő között mozog. A mintavétel alapja az egyéni vagy háztartási népesség-nyilvántartás. Az ESS módszertani keretei (a kérdőív megtervezése, mintavétel, fordítás, terepmunka ellenőrzése stb.) nemzetközileg is a legmagasabb minőségi sztenderdeket jelentik. (Messing és szerzőtársai, 2019)

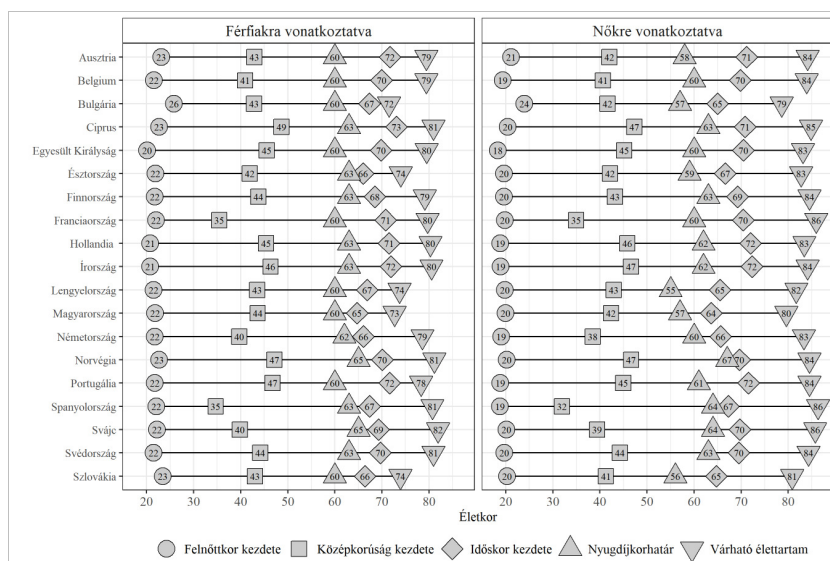
² Kimaradt országok: Horvátország, Csehország, Izland, Olaszország, Litvánia, Montenegró, Szerbia.

³ Az elemzéshez csak a konkrét évszámot megjelölő válaszadók értékeit használtuk fel.

3. Életszakaszokkal kapcsolatos percepciók és normák

Elemzésünk első része az emberi élet szakaszaival kapcsolatos percepciók országok közti, valamint a statisztikai valósággal és a közpolitikai keretekkel történő összehasonlítása, vagyis a bevezetőben említett háromszög megrajzolása. Az emberi élet szakaszainak megítélését nemcsak az egyén attitűdje és személyisége befolyásolja, hanem a környezet vélekedése, illetve azok a strukturális, társadalmi tényezők – mint például a társadalom demográfiai összetétele, a különböző korosztályokkal kapcsolatos közpolitikai, jogi keretek –, amelyek között az egyén él. (Settersten, 2018) Mindezt természetesen nehéz egy ábrába sűrítve ábrázolni, mégis, az alábbi grafikon erre tesz kísérletet, amikor vegyíti az életszakaszok kezdetével kapcsolatos percepciókat (körökkel ábrázolva a felnőttkor, a középkorúság, és az időskor kezdetének átlagértékeit), az adott országra jellemző várható életkorra vonatkozó statisztikai adatokat, illetve az adott országban a törvények által meghatározott nyugdíjkorhatárt.

1. ábra. Életszakaszok és életesemények – nőkre és férfiakra vonatkozó életkori percepciók Európa országaiban, 2018–2019

Forrás: ESS R9 (2018/19) és az Eurostat adatai alapján saját számítás.

Az életszakaszok határaival kapcsolatos percepciók kevésbé térnek el nőkre és férfiakra vonatkoztatva; mindössze a gyerekkor végét tekintve látunk konzisztens, ám kicsiny eltérést (a férfiakhoz viszonyítva a nők esetében 1-3 évvel korábbra teszik a gyerekkor végét). Országok között azonban jelentős különbségeket látunk az emberi élet szakaszainak megítélésében. Különösen nagyok az eltérések a közép- és időskorúság korhatárainak megítélésében. A középkorúság kezdetével kapcsolatos percepciók között akár másfél évtized is lehet az eltérés egyes országok között; az időskor kezdetének megítélése ennél szűkebb határok között mozog. Az átlagokat vizsgálva *Magyarországon tekintik a legkorábbi időponttól fogva (64 év)* idősnek az embereket, míg több országban is 72 évnél van az időskor határa, ami jelentős, 8 évnyi különbség. Fontos megjegyezni, hogy az adott országban várható élettartam nem igazán van kapcsolatban az időskor kezdetének percepciójával: nem a legmagasabb kort elérő országokban a legmagasabb ez a korhatár. „Hüvelykujj szabályként” azonban megállapítható, hogy azokban az országokban, ahol a várható élettartam 80 év feletti, az időskor kezdetét inkább 70 év körülre teszik (kivéve Spanyolország és Portugália), míg ott, ahol 80 év alatt van a várható élettartam, az időskor vélt kezdete inkább 65–66 év körül van.

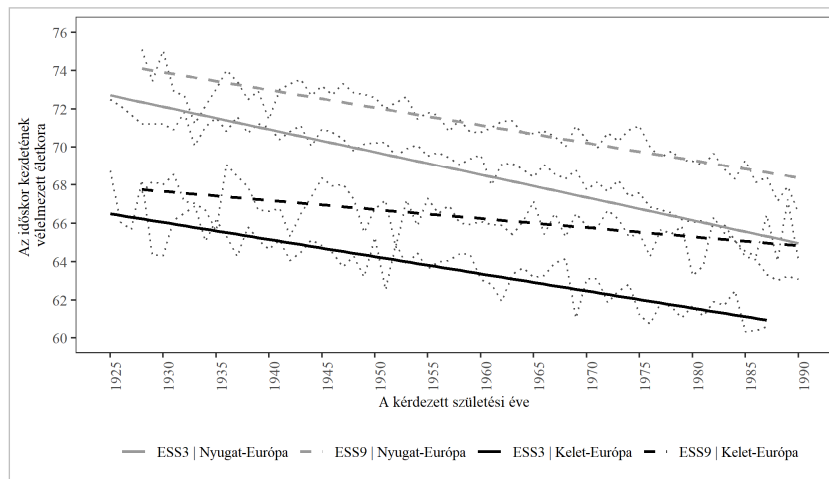
Az 1. ábra egyértelműen mutatja, hogy az időskor kezdetének megítélésében határozottan elkülönülnek Európa régi és új tagállamai; ez utóbbiakban az időskor kezdetét korábbra, a nők esetében 64–65 évre, illetve a férfiaknál 65–67 évre teszik, míg az előbbi országcsoportban 70 év felettire. Ennek okát és társadalompolitikai jelentőségét sokkal inkább az intergenerációs munkamegosztás különbségeiben kereshetjük, mintsem a nyugdíjrendszer által meghatározott strukturális, vagy akár a várható élettartammal leginkább jellemezhető demográfiai realitások eltéréseiben. A szegényebb, volt államszocialista országokban az időskor, különösen annak első szakasza és főként a nők szempontjából, a család, vagyis felnőtt gyermekeik támogatásával, unokáik ellátásával telik. Ezzel szemben Európa északi országaira sokkal inkább jellemző, hogy az időskor egy újfajta aktivitásokkal megtöltött életszakaszról szól. Emiatt ez utóbbi országokban inkább kitolódhat annak kezdete, míg Kelet-Európában nem, annak ellenére, hogy a törvények által szabályozott nyugdíjkorhatár között nincs jelentős eltérés.

Az életszakaszok határainak 2006 és 2018 közötti változását vizsgálva az összes ország átlagában viszonylagos stabilitás mutatkozik: a felnőttkor kezdetének határa 0,4, a középkorúságé 0,1, míg az időskoré 1,4 évvel emelkedett az összes ország átlagában. Egyértelmű ugyanakkor, hogy Európa keleti és nyugati fele nem azonos mértékben változott: a volt államszocialista országokban, és azok között is különösen Magyarországon és Lengyelországon

ban minden korszak-határ sokkal nagyobb mértékben tolódott felfelé az elmúlt bő évtizedben, mint Európa nyugati felében. A középkorúság kezdetének megítélése is 2,1–3,1 évvel emelkedett és ehhez hasonló növekedést tapasztalhattunk az időskor alsó határának percepciója kapcsán is (2–3,5 év).

Mivel a korral kapcsolatos percepciók erősen függenek a válaszadó életkorától, az ezzel kapcsolatos normák változását érdemes úgy is megvizsgálni, hogy azonos életkori csoportokon (kohorszokon) belül nézzük azokat. Az alábbi ábrán (2. ábra) az időskor kezdetének megítélését, illetve annak változását ábrázoltuk kohorszonként, Kelet- és Nyugat-Európa vonatkozásában 2006 és 2018/19 adatait összehasonlítva. Minden korosztályi csoportban Nyugat-Európa társadalmi későbbre tesz az időskor kezdetét, habár a kelet-nyugati olló a fiatalabbak felé közeledve záródni látszik. Míg az idősebb kohorszokban nagyjából 5 év különbség látható az időskor kezdetének megítélésében a kontinens két felében, addig a fiatalok körében ez az eltérés nagyjából a felére csökken. És az is nyilvánvaló, hogy az olló az elmúlt 12 év során tovább zárult: a kelet-európai fiatalok átlagai 2018-ra megközelítették a nyugat-európai fiatalok 2006-os értékeit. Megkockáztathatjuk, hogy a rendelkezésre álló 12 éves időszak kezdő és végpontjának adatai a kontinens két felének konvergenciájára utalnak.

2. ábra. Időskor kezdetének vélelmezett időpontja Kelet- és Nyugat-Európában 2006-ban és 2018–2019-ben (lineáris regressziós modell alapján)

Forrás: ESS R3 (2006) és R9 (2018/19), 20 ország összesített adatai alapján saját számítás.

Az is nyilvánvaló, hogy az időskor kezdetének megítélése nagyon erősen függvénye a válaszadó korának, de minden korosztályban és mindkét nem körében jelentősen emelkedett a vizsgált bő évtized év során. Ezt pedig nem lehet másképp interpretálni, mint, hogy *az időskor megítéléséhez kapcsolódó markáns normaváltozásnak vagyunk tanúi.*

4. Életeseményekkel kapcsolatos percepciók és normák

Tanulmányunk második részében az életszakaszokkal kapcsolatos életkori percepciókat vizsgáljuk. Az életszakaszokhoz kötődnek az élet kulcseseményei, úgy, mint iskola befejezése, önálló háztartás létrehozása, házasság, szülővé válás, nyugdíjba vonulás. Ellentétben az emberi élet szakaszaival, ezek sokkal kézzelfoghatóbbak és emiatt határozottabban köthetőek egy-egy konkrét életkorhoz. Ráadásul ezekkel kapcsolatban nem csupán az emberek percepciója, de a hozzájuk kapcsolódó társadalmi elvárások (normák) és bekövetkezésük időpontjára vonatkozó statisztikai adatok is rendelkezésre állnak. Így válik összevethetővé társadalmi szinten a normák, a percepciók és a valóság viszonya. A következőkben két meghatározó életeseményre – az első gyermek megszületése és a nyugdíjba vonulás – fókuszálunk és azt vizsgáljuk, mi ezeknek az ideális életkora a férfiak és a nők esetében, továbbá mikortól számít túl korainak és mikortól túl későinek ezeknek az eseményeknek a bekövetkezése, és mindez hogyan viszonyul a valósághoz, vagyis mit mutatnak a statisztikai adatok ezen életeseményekre vonatkozóan.

4.1. Szülővé válás

Az első gyermek születése az ember életének egyik legmeghatározóbb életeseménye. Ezzel kapcsolatban nagyon erősek a közvetlen és a tágabb társadalmi környezet elképzelései, amelyek – különösen azok nem teljesülése esetén – gyakran elvárásokká alakulnak, és erős külső nyomásként nehezednek az egyénre. Az első gyermek születése, illetve az anya életkora első gyermekének megszületésekor, ugyanakkor a társadalmi-demográfiai folyamatok legmeghatározóbb ismérve is. Az, hogy mikor születik az első gyermek, nagymértékben befolyásolja, hogy összesen hány gyermeke születik az anyának, így azt is, hogy egy társadalomban mekkora lehet a reprodukciós ráta. Az Európai Unióban 29 év a nők szülővé válásának átlagos életkora, ám e mögött az országok közötti jelentős eltérések húzódnak meg: az érték 26 év (Bulgária) és 31,2 év (Olaszország) között mozog. A hosszú távú trend egyér-

telműen emelkedő: egyre idősebb korban válnak szülővé a nők. Magyarország az európai átlag alatt kevéssel, ám a volt szocialista országokra jellemző átlagéletkor felső határán helyezkedik el: 2019-ben átlagosan 28 éves korban születték első gyermeküket az anyák Magyarországon. Az időbeli változás ugyanakkor markáns: a nyugat-európai országokhoz képest hazánkban meredekebben emelkedett a szülővé válás életkora, amely a rendszerváltáskor még csak 23 év volt (Spéder, 2014). A szülővé válás életkorával kapcsolatos percepciók és normák tehát nagyon is jelentősen befolyásolják nemcsak azt, hogy mikor születnek az első gyermekek, hanem a fertilitási magatartást és ezen keresztül egy társadalom tágabb demográfiai folyamatait is.

Az ESS-adatokat vizsgálva világos, hogy az első gyermek megszületésének idejéhez kötődő normák és elvárások jelentősen eltérnek a férfiak és nők esetében: a férfiaknál rendre 2 évvel későbbre teszik annak minimum életkorát (19–22 év), mint a nők esetében (18–20 év). A felső korhatár (amikortól valaki már túl idős ahhoz, hogy gyermeke szülessen) különbségei – nem meglepő módon – ennél is jóval nagyobbak: a nők esetében 42–43 év a legjellemzőbb (a medián értéke szinte minden ország esetében 40, illetve 45 év); a férfiaknál viszont az átlagok jóval közelebb vannak a 40-es évek végéhez. Esetükben az 50 éves medián életkor a szimbolikus határ a gyermekvállalásra.

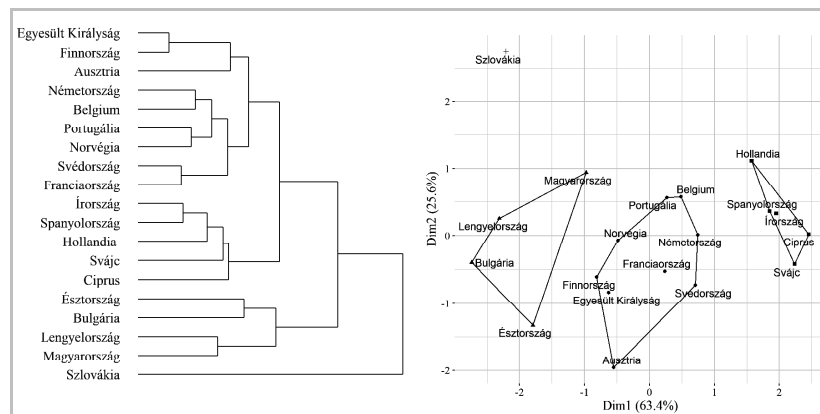
A nők esetében az európai országok között ugyanakkor meglepően kis különbségeket tapasztalunk a gyerekszülés legkorábbi időpontjára vonatkozó normák (~18–20 év), csakúgy, mint a gyermekvállalás felső határával (~42–43 év) kapcsolatban. A gyermekszülés ideális életkora – szintén a nők esetében – mindenhol 25 és 27 év közé esik (néhány kivételtől eltekintve), ami minden esetben jóval alacsonyabb, mint az anyák életkorának valós átlaga az első gyermekük születésekor (26–31,5 év). Vagyis mindegyik vizsgálatban résztvevő ország azzal a jelenséggel szembesül, hogy a nők 2-4 évvel később válnak anyává, mint ahogy azt a társadalom ideálisnak tartaná. Magyarországon ugyanakkor – más volt szocialista országokkal együtt – ez a diszkrépancia európai összehasonlításban viszonylag kicsi (hózzávetőlegesen 2 év).

A 3. ábra nőkre vonatkoztatva mutatja e négy ismerv⁴ alapján képzett (hierarchikus) klaszterelemzés eredményeit. Az ábra bal oldala az országok azonos csoportba sorolásának folyamatát mutatja, míg a jobb oldali része az első két főkomponens egymáshoz viszonyított értékeit mutatja. Itt a vízszintes tengelyen a túl fiatal, ideális és a valós életkor látható, míg a függőleges tengely az első gyermek születésének felső határa. Tehát minél inkább „jobb-ra” van egy ország, annál inkább kitolódnak a nők szülővé válásával kapcsolo-

⁴ A szülővé válás életkorának adott országra vonatkozó átlaga, illetve a szülővé válással kapcsolatos percepciók minimuma, ideálisnak és legkésőbbinek tartott időpontja.

latos percepciók és a valóság, és minél „feljebb”, annál korábbi életkorra teszik annak felső határát:

3. ábra. A nők első gyermekük megszületésekor ideálisnak tartott, túl korainak, illetve túl későinek tartott életkora, valamint a valós, átlagéletkor alapján képzett országklaszterek Európában, 2018–2019

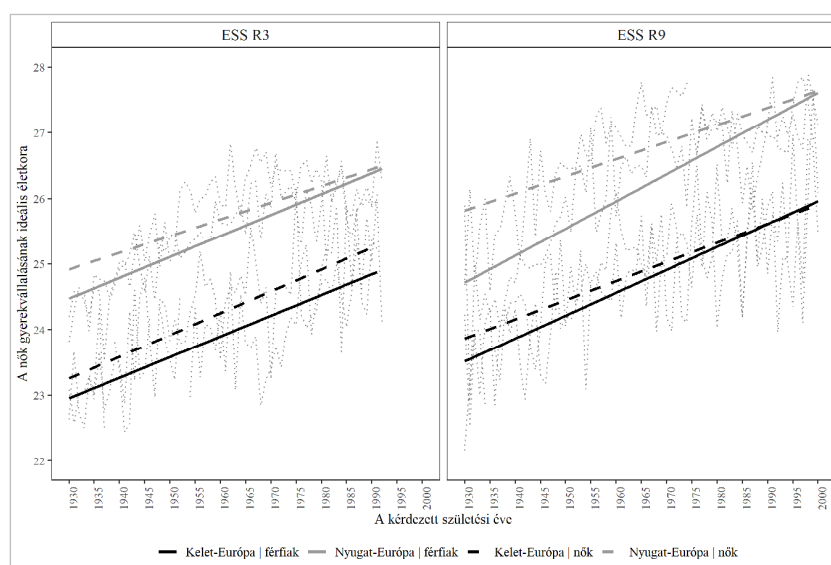
Forrás: ESS R9 (2018/2019) adatai alapján saját számítás.

A négy országcsoporthoz Szlovákia önállóan áll, mivel itt az első gyermek születésének felső határa európai összehasonlításban egyedülállóan alacsony (40 év). A volt szocialista országok – Szlovákia kivételével – önálló klaszterbe csoportosultak, mivel itt a valós, ideálisnak tartott életkor, csakúgy, mint az első gyermek születésével kapcsolatos normák (alsó, illetve felső határ) a többi országhoz képest alacsonyak. Önálló csoportba sorolódtak azok az országok is (Hollandia, Spanyolország, Írország, Ciprus és Svájc), ahol az átlagnál valamivel magasabbra teszik a szülés ideális korát (27–28 év). Ezekben az országokban átlagosan valóban később is születnek az első gyerekek (30–31 év). És végül, a nyugat-európai országok többségét alkotó klaszter az átlaghoz közeli értékeket mutat mind a négy szempont tekintetében (kivéve Ausztriát, ahol az első gyermek születésének felső határát kimagaslóan későre, átlagosan 45 évre, teszik).

A fenti adatokat is érdemes kohorszok szerinti bontásban vizsgálni. A 4. ábra a nőkre vonatkozóan mutatja az első gyermek vállalásának ideális időpontját és annak a 20 országnak az átlagát tartalmazza, amely mindkét ESS adatfelvételen részt vett. A folytonos vonal a 2018–2019-es, a szaggatott vonal a 2006-os adatfelvétel eredményeit mutatja. Az ábrában külön

jelöltük a férfiak és a nők válaszait, valamint hasonlóan a korábbiakhoz, itt is különbséget tettük Kelet- és Nyugat-Európa országai között. Az ábrán az egyes születési évekre vonatkozó átlagértékeket a halvány (értelemszerűen nagy kilengéseket mutató) vonalak ábrázolják. A trendek értelmezhetősége érdekében ezekre lineáris regressziós egyeneseket illesztettünk.

4. ábra. Nők gyermekvállalásának ideális életkorával kapcsolatos percepciók változása a kelet- és nyugat-európai országokban nemek szerinti bontásban, 2006 és 2018–2019 között (lineáris regressziós modell alapján)

Forrás: ESS R3 (2006) és ESS R9 (2018/19), 20 ország összesített adatai alapján saját számítás.

A 4. ábrán négy összefüggést figyelhetünk meg az egyes életkori csoportok, az adatfeltétel ideje, a régió és a két nem vonatkozásában.

- Kohorszthatás: minél fiatalabb valaki, annál magasabbra teszi az első gyermek születésének ideális korát (és egyben a szülés felső határát is, ami az ábrában nem szerepel). Míg az idősebb generációk (1930 és 1940 között születettek) átlagosan 24-25 év alá teszik a nők gyermekvállalásának ideális életkorát, addig a legfiatalabbak esetében az már 26-27 év körül volt a 2018–2019-es adatok alapján.

- Az időhatás is markáns: a kontinens mindkét felén, minden kohorszban és mindkét nem véleménye alapján egyértelműen emelkedett a nők szülővé válásának ideális életkora 2006 és 2018–2019 között. Mindkét országcsoportban és mindkét nem esetében a kérdezett életkorát figyelmen kívül hagyva az átlag nagyjából egy évvel nőtt.
- A válaszadó neme szerint: a férfiak kohorsztól, régiótól és a kérdéses időpontjától függetlenül konzekvensen (körülbelül 2 évvel) korábbra teszik (a nőkre vonatkoztatva) az első gyermek születésének ideális időpontját, mint a nők.
- Regionális hatás: ez a hatás gyengébb, de konzekvens: Kelet-Európában továbbra is átlagosan korábbra teszik az első gyermek születésének ideális időpontját, mint Nyugat-Európában. Ám ebben a tekintetben egy fontos trendet is megfigyelhetünk: Nyugat-Európában mindkét adatfelvétel idején a fiatalabb kohorszok esetében már nem volt eltérés a férfiak és nők átlagos értékeiben. Ez Kelet-Európában 2008-ban még nem így volt, 2018–2019-re azonban már ebben a régióban is megszűnt a különbség a két nem között.

Ezek az eredmények jelentős társadalompolitikai és demográfiai következményekkel járnak. Az első gyermek születésével kapcsolatos normák kitolódása a valós fertilitási magatartást is meghatározza és abba az irányba hat, hogy a gyermekek nemcsak később születnek, de a biológiai korlátok miatt kevesebb születik meg. Mindezeket figyelembe véve a fertilitással kapcsolatos percepciók módosulása a fertilitás csökkenését és a társadalom további idősödését eredményezhetik.

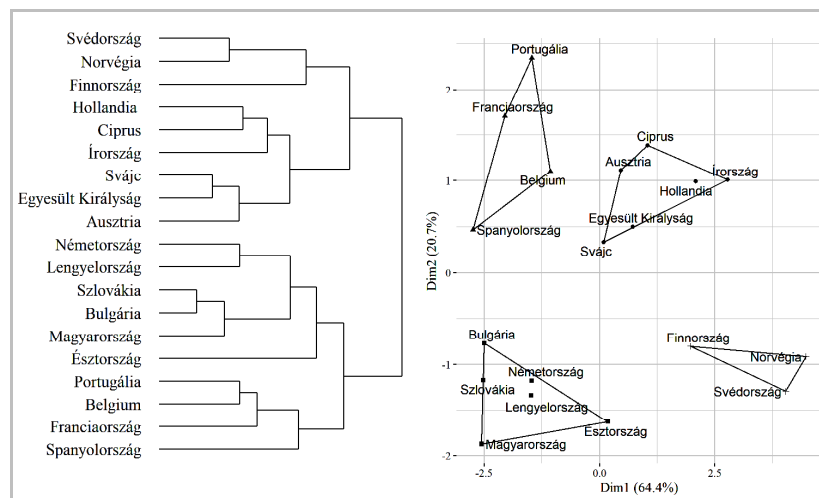
4.2. Nyugdíjba vonulás korával kapcsolatos várakozások és normák

A nyugdíjba vonulás a másik olyan életesemény, amellyel kapcsolatban országok közötti és időbeli jelentősebb eltérések tapasztalhatóak. Hasonlóan a gyermekvállaláshoz, az idősödéssel és a munkaerő-piaci aktivitás lezárásával kapcsolatos percepciók és normák nagyon direkt módon hatnak vissza a társadalom és a gazdaság működésére: tehát ez is egy olyan terület, ahol a népesség percepciói és a normák, a jogi és közpolitikai keretek (nyugdíjkorhatár), valamint a társadalmi realitások egymással dinamikus kölcsönhatásban vannak.

Az 5. ábra egy olyan (hierarchikus) klaszterelemzés eredményét mutatja, amely az öregkor kezdetének percepciója, továbbá a nyugdíjba vonulással kapcsolatos normák (ideális, legkorábbi és legkésőbbi) időpontjai alapján csoportosítja az országokat. Az ábra bal oldala a klaszterek létrejöttének fo-

lyamatát mutatja, a jobb oldala pedig az országok egymáshoz viszonyított elhelyezkedését az első két főkomponens alapján.

5. ábra. Az időskorral és a nyugdíjba vonulással kapcsolatos normák szerint kialakított országcsoportok Európában, 2018–2019

Forrás: ESS R9 (2018/19) adatok alapján saját számítás.

A klaszterelemzés az alábbi módon különítette el egymástól az európai országokat: a skandináv országok kerültek az egyik csoportba; az Egyesült Királyság, az északi kontinentális országok (valamint Ciprus) a másodikba; Németország és a kelet-európai volt szocialista országok rendeződtek önálló csoportba, és végül a mediterrán országok és Belgium alkotják a negyedik csoportot. Mi jellemzi az országcsoportokat, miért rendeződtek egybe?

- A *skandináv országokban* az időskor kezdete (69,5 év) nagyjából meg egyezik a nyugat-európai átlagokkal, viszont a nyugdíjba vonulással kapcsolatos életkori normák kiemelkedően magasak, akár annak minimumát (55 év), ideális (64,5 év) vagy maximális értékét (69 év) nézzük. Fontos az is, hogy ezekben az országokban gyakorlatilag nincsen különbség a nők és a férfiak ideális nyugdíjba vonulási életkorának megítélésében.
- Az *Egyesült Királyságban és az északi kontinentális országokban* az időskor kezdetét átlagosan kicsit magasabbra (71 év) teszik a skandináv országokénál, viszont a nyugdíjazással kapcsolatos korhatárok alacsonyabban alakulnak, és határozottak a nemek szerinti különbségek is. (A

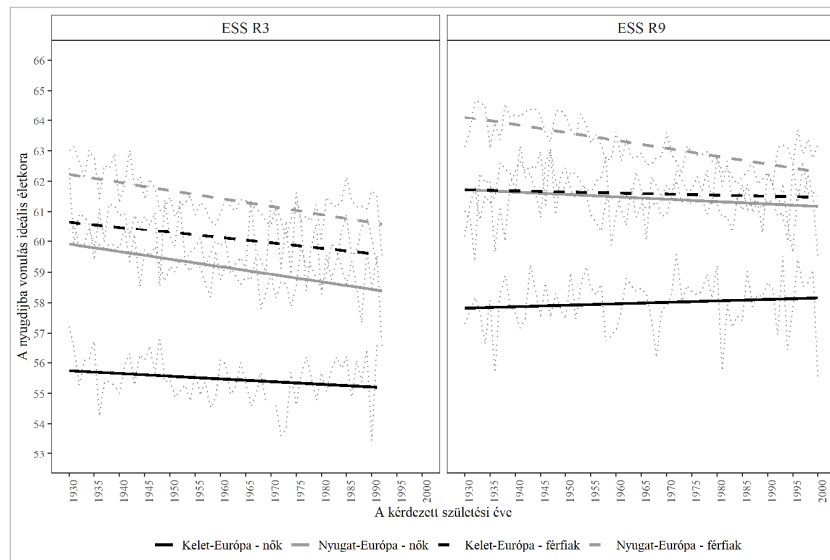
nőkre vonatkoztatva az alsó határ 52 év, a férfiakra pedig 54 év, míg az ideális életkorra vonatkozóan 62/64 év, a felső határ pedig 62/66 év.)

- A zömmel *mediterrán országok* által alkotott csoportban is viszonylag magasra teszik az időskor határát (70 év), de a munkaerő-piaci aktivitás lezárásával kapcsolatos életkor alacsonyabb: legkorábban 49/53 évesen tartják elfogadhatónak a nyugdíjba vonulást, míg az ideális nyugdíjazás kora nem válik el a munkavégzés legkésőbbi elfogadható életkorától, ami 60/62 év. Ezekben az országokban van ugyan különbség a nőkre és a férfiakra vonatkozó megítélésben, de az nem jelentős (átlagosan 2 év).
- *Kelet-Európa poszt-szocialista országai és Németország* (amely ne feledjük, a volt NDK-t is magában foglalja) tér el a legjelentősebben a többi európai országtól az időskor korhatárainak megítélésében. Ezekben az országokban nagyjából 4-5 évvel teszik alacsonyabbra (65, illetve 66 év) az időskor kezdetét, mint más európai országokban. A nyugdíjba vonulás minimális, ideális és maximális életkorának megítélése szintén alacsony, nagyjából megegyezik a mediterrán országokra jellemzővel (50/53 év; 58/62 év és 60/64 év). Másik fontos sajátossága ennek az országcsoportnak, hogy jelentősen különbözik egymástól a nők és férfiak megítélése: a társadalom véleménye az, hogy a nőknek átlagosan 3-4 évvel hamarabb kellene nyugdíjba vonulniuk, mint a férfiaknak.

A fenti percepciók lényegesek a társadalompolitika szempontjából is, hiszen befolyásolják, illetve korlátozhatják a nyugdíjazással kapcsolatos közpolitika mozgásterét. Egy kormányzat számára komoly politikai kockázatokat rejt magában egy olyan nyugdíjreform, amely a népesség megítélése szerinti felső határnál lényegesen magasabban húzza meg a nyugdíj korhatárát. Márpedig, abban a demográfiai folyamatban, amely egész Európát tekintve a várható élettartam növekedésével, a csökkenő születésszámmal és öregedő korfával jellemezhető, a nyugdíjkorhatár emelése jelenti a legfontosabb társadalompolitikai választ annak elkerülésére, hogy egy ország függőségi rátája kezelhetetlen szintűvé váljon. Márpedig, az OECD prognózisa szerint is szinte minden európai ország a nyugdíjkorhatár jelentős emelésére kényszerül a következő évtizedekben. (OECD, 2011) Fontos kérdés tehát, hogy hogyan változtak a népesség nyugdíjkorhatárral kapcsolatos percepciói.

A szülővé váláshoz hasonlóan, a nyugdíjba vonulás ideális korát is érdemes kohorszok és nagy régiók mentén vizsgálni. A 6. ábra kohorszokként mutatja nőkre és férfiakra külön-külön, a kelet- és nyugat-európaiak válaszai szerint különválasztott ideális nyugdíjazási életkort, valamint annak változását 2006 és 2018–19 között.

6. ábra. A nyugdíjba vonulás ideális életkoráról alkotott percepciók változása a kelet- és nyugat-európai országokban nemek szerinti bontásban, 2006 és 2018–2019 között (lineáris regressziós modell)

Forrás: ESS R3 (2006) és ESS R9 (2018/19), 20 ország összesített adatai alapján saját számítás.

- A szülővé váláshoz hasonlóan itt is több hatás különíthető el az ábra alapján:
- A nyugdíjba vonulás ideális életkorának megítélése Nyugat- és Kelet-Európában egyaránt emelkedett a vizsgált 12 év viszonylatában, nőkre és férfiakra egyformán vonatkoztatva. A volt államszocialista országok körében a férfiakra vonatkozóan 2, a nőkre vonatkozóan átlagosan 3 évvel emelkedett, míg a régi tagállamok körében valamivel kisebb a változás (1,5–2 év).
 - Az életkor hatása nem jelentős, azaz csak minimális a különbség abban, hogy az idősek, illetve a fiatalok mit tartanak a nyugdíjazás ideális életkorának, tehát nem igazán beszélhetünk kohorszhatásról.
 - A nők és férfiak esetében ideálisnak tartott életkor eltér egymástól, átlagosan a nők nyugdíjba vonulásának életévét két évvel korábbra teszik, mint a férfiakét. Ez a különbség időben nem változott, de mindkét nem esetében kb. 2 évvel feljebb tolódott a két adatfelvétel időpontja között.

- Kelet-Európában még mindig korábbra teszik a nyugdíjba vonulás ideális életkorát, de valamelyest csökkent Európa keleti és nyugati fele között a különbség. Azaz az elmúlt bő évtizedben Kelet-Európában gyorsabban emelkedett a társadalom percepciójában a nyugdíjba vonulás ideális életkora. A 6. ábra alapján a kelet-európai férfiak beérték a nyugat-európai nőkre vonatkozó nyugdíjazási korról alkotott percepciót: a két csoport nyugdíjazásával kapcsolatos elképzelések szinte teljesen azonossá váltak 2018–2019-re. (2006-ban a kelet-európai férfiak még kb. egy éves lemaradásban voltak.)

4.3. Rövid magyarországi helyzetkép

Írásunk harmadik részében Magyarországra közelítünk. Bemutatjuk, milyen változások jellemzik az egyes életszakaszok és az élet kulcseseményeinek megítélését, és megnézzük, mi jellemzi azokat, akiknél az átlagosnál jóval markánsabban jelentkezik eltérés az egyes életszakaszok és az élet kulcseseményeivel kapcsolatos várakozások tekintetében. Az 1. táblázat az életszakaszok határának megítélésében és az élet kulcseseményeivel kapcsolatos normákban bekövetkezett változások mértékét foglalja össze a férfiakra és nőkre vonatkozóan Magyarországon.

Több markáns változás figyelhető meg a 2006 és 2018–2019 közötti időszakban. Mindkét nem esetében kitolódott a középkorúság és az időskor kezdetének vélt életkora, és különösen az időskort tekintve a nők lényegében „beérték” a férfiakat. A nőkre vonatkozó percepció esetében 5 évvel, 60-ról 65 évre nőtt a medián életkor, ami most már megegyezik a férfiak értékével, és a két átlag különbsége is alig több mint egy év. Azaz Magyarországon napjainkban a nőket ugyanolyan életkorban nevezik idősnek, mint a férfiakat.

Erősen kitolódtak a nyugdíjba vonulással kapcsolatos percepciók: annak ideális korát átlagosan két évvel teszik most magasabbra a magyarok, mint 12 évvel ezelőtt. A két nem között továbbra is megmaradt a nagyjából 3 évnyi különbség. A rendszeres munkavégzés felső határa összességében 3 évvel tolódtott ki, ami jóval inkább köszönhető a nők esetében mért 4 éves emelkedésnek, mint a férfiak esetében történt 2 évnyi növekedésnek. A nyugdíjba vonulás alsó korhatára ugyanakkor csak kisebb mértékben nőtt. Amit látunk tehát, ezek a folyamatok *sokkal inkább a nyugdíjazással kapcsolatos percepciók bővülésére utalnak, semmint a korhatár pusztán kitolódását jelzik. Markáns változásokat láthatunk a szülővé válás korhatáraival kapcsolatos percepciókban is:* míg az ideálisnak feltételezett életkor nem nagyon változott, addig jelentősen (közel 3 évvel) kitolódott a gyermekvállalással kapcsolatos

felső korhatár, vagyis nőtt az idősebb életkorban való gyermekvállalással kapcsolatos társadalmi tolerancia. Ennek a jelenségnek is lehetnek strukturális és individuális magyarázatai, szerintünk a kettő együttese ad választ a kérdésre. Egyrészt, számos olyan intézkedés történt az elmúlt években, amely anyagilag és erkölcsileg is erősen támogatta azt, hogy több gyermek születessen, s kifejezetten a háromgyermekes családmódot. Ennek megvalósulásához több időre van szüksége egy párnak, tehát ebből következően ki kell tolnia a gyermekvállalás életkorával kapcsolatos normáknak is. Másrészt, ahogy Nyugat-Európa nagy részében már korábban, Kelet-Európában most tapasztalhatjuk azt, hogy egyre inkább elfogadottá válik a késleltetett, 35 év feletti gyermekvállalás. Ez racionális társadalmi reflexiónak tekinthető, válaszul a kitolódó oktatásra, a nők munkaerő-piaci karrierjének felértékelődésére, az együttélési- és családformák növekvő sokszínűségére, nem utolsósorban pedig a fejlődő orvostudomány által kínált bővülő lehetőségekre.

1. táblázat. Életszakaszok és életsemények nőkre és férfiakra vonatkozó átlagos (és medián) életkorai, illetve ezek változása Magyarországon 2006 és 2018–19 között (életevek)

	Nők		Férfiak	
	2018-19 átlag (medián)	Változás 2006 – 2018/19	2018-19 átlag (medián)	Változás 2006 – 2018/19
<i>Életszakaszok</i>				
Felnőttkor kezdete	20,0 (20)	+0,9 (+2)	21,8 (21)	+0,1 (+1)
Középkorúság kezdete	42,4 (44)	+2,5 (+4)	43,7 (45)	+2,3 (+5)
Időskor kezdete	63,6 (65)	+2,8 (+5)	64,8 (65)	+1,7 (+3)
<i>Életesemények</i>				
Oktatásból kilépés alsó korhatára	16,6 (16)	-2,3 (-2)	16,8 (17)	-2,1 (-1)
Partnerrel összeköltözés alsó korhatára	18,3 (18)	-0,4 (0)	19,3 (18)	-0,4 (-1)
Partnerrel összeköltözés ideális életkora	22,2 (22)	+0,7 (+2)	24,0 (25)	0,0 (0)
Szülőkkel élni felső korhatára	30,7 (30)	+0,4 (0)	31,5 (30)	+0,5 (0)
Szülővé válás alsó korhatára	19,2 (18)	-0,7 (-2)	21,2 (20)	-1,1 (-2)
Szülővé válás ideális életkora	25,6 (25)	+0,8 (0)	28,1 (28)	+0,4 (0)
Gyermekvállalás felső korhatára	41,8 (40)	+2,7 (0)	48,2 (48)	+2,5 (+3)
Nyugdíjba vonulás alsó korhatára	50,3 (50)	+1,2 (0)	52,7 (55)	+1,1 (5)
Nyugdíjba vonulás ideális életkora	57,8 (59)	+2,7 (+4)	61,3 (60)	+1,9 (0)
Munkavégzés (max. 20 óra) felső korhatára	60,2 (60)	+4 (+4)	62,6 (64)	+1,9 (+4)

Forrás: ESS R3 (2006) és R9 (2018–19) adatok alapján saját számítás.

És végül, nagyon határozott változás történt az *oktatásból történő kilépés alsó korhatárának* társadalmi megítélésében. Itt egyértelműen a strukturális környezet hatása látszik: a 2012-ben elfogadott törvény alapján a tankötelezettség határa 18-ról 16 évre csökkent. Ezzel csaknem azonos mértékben – 2 évvel – csökkent az iskola befejezésének alsó korhatára (18,9-ről 16,7 évre), azaz a társadalmi normák változása lekövette a törvényi keretek változását.

A társadalompolitika számára nemcsak az a lényeges kérdés, hogy hol húzódnak ezen életsemények korhatárai, hanem az is, hogy beazonosíthatóak-e, és ha igen, melyek azok a társadalmi csoportok, amelyek ezekről a kérdésekről másképp gondolkodnak.

Úgy tűnik, abban elég nagy a társadalmi konszenzus, hogy a munkavégzés felső korhatára a 65. életév. Mindösszesen 19 százalék tartja lehetségesnek a 65 év feletti, akár részmunkaidős munkavégzést. Csak néhány demográfiai csoportban látható viszonylag csekély eltérés: minél magasabb végzettségű valaki, annál inkább gondolja, hogy 65 év felett is lehetséges dolgozni (ám a diplomásoknak is csupán 23 százaléka gondolja így). A budapestiek kisebb, míg a vidékiek nagyobb arányban tartják elfogadhatónak az időskori munkavégzést; az nyugdíjasok inkább, míg tanulók és munkanélküliek sokkal kevésbé; az egzisztenciális jólétben és nélkülözések között élők egyaránt az átlag alatti arányban. Vagyis, úgy tűnik, hogy az 1990-es évek óta emelkedő nyugdíjkorhatár és az azt követő valós nyugdíjba vonulás kora nem igazán enged további bővítést, legalábbis, ami a népesség percepcióit illeti. Különösen érvényes ez a férfiak esetében, akik körében az alacsony várható élettartam és a 65 éves nyugdíjkorhatár, valamint az ahhoz közeli valós nyugdíjazási kor következtében már így is a legalacsonyabb a nyugdíjban eltöltött évek átlagos száma Európában.⁵

A gyermekvállalás felső korhatárával kapcsolatos percepciók a másik olyan terület, amely a társadalompolitika (demográfiai mozgástér) szempontjából kulcsfontosságú. A vizsgált bő évtized során a szülővé válással kapcsolatos percepciók bővültek elsősorban az által, hogy annak felső korhatárát 2006-hoz képest átlagosan közel három évvel magasabbra tette a népesség 2019-ben, ám az alsó korhatár is valamivel lejjebb csúszott. Ez két dolgot is jelent az ország demográfiai folyamatai szempontjából: a hosszabb időablak, amely a szüléssel kapcsolatban elfogadottá vált, több gyermek megszületését teszi lehetővé – legalábbis a percepciók szintjén –, miközben az a tény, hogy az ideálisnak tartott életkorhoz képest 2-3 évvel később születnek meg a valóságban az első gyerekek (28 év), mégiscsak abba az irányba hat, hogy összességében kevesebb gyermek születik meg. Az, hogy a népesség egésze

⁵ <https://stats.oecd.org/index.aspx?queryid=54758>

hogyan vélekedik erről a kérdésről fontos, hiszen az ezzel kapcsolatos percepciók jelentős nyomás alá helyezik a szülőképes nőket és leendő apákat.

Ugyanakkor a demográfiai folyamatok szempontjából az a leglényegesebb, hogy maga az érintett korosztály hogyan vélekedik erről, s mikorra teszi a gyermekszülés felső korhatárát. A nemek közötti és az életkori megoszlást vizsgálva nem találunk jelentős eltérést e tekintetben, ugyanúgy, ahogy az egzisztenciális vagy munkaerő-piaci helyzet szerint sem. Vagyis, a szülőképes korosztály és azon belül is a nők vélekedése egybeesik a népesség egészével; összességében elég széleskörű a konszenzus hazánkban a tekintetben, hogy a szülés felső korhatára 40 és 45 év között van. A tizenkét év viszonylatában mért változás ugyan adhat némi lendületet a később megszülető gyermekek számának, összességében azonban nem látjuk azt a társadalmi csoportot, amely motorja lehetne a várva várt demográfiai csodának.

A szülővé válás halasztását számos tényező befolyásolja, de ezek közül a legjelentősebb az oktatási expanzió, és ezzel párhuzamosan az oktatás időtartamának meghosszabbodása, a munkaerőpiacra történő belépésnek későbbre tolódása, a munkapiaci integrálódás nehézségei, illetve az egzisztencia, lakhatás megteremtésének fontossága és nehézsége. A szülővé válás elhalasztása nem csupán azt jelenti, hogy 5 évvel később születnek meg a gyermekek, de azt is, hogy kevesebb gyermek születik, illetve nő a gyermektelen nők száma is. Magyarországon e jelenség visszaszorításának érdekében számos társadalmopolitikai válasz született az elmúlt években, ám a háttérben meghúzódó legfontosabb okok közül csupán néhányat érintettek, így a gyermekvállalás anyagi támogatását, illetve a lakhatás megteremtésének könnyítését. Ezek a támogatások alapvetően a közép- és felső osztályok gyermekvállalását támogatták. Ugyanakkor a kisgyermekes nők munkaerő-piaci integrációjának nehézségei, a munkapiac merevsége továbbra is fontos visszatartó erő a gyermekvállalásban. (Szikra, 2018)

5. Következtetések

Az elmúlt évtizedek fontos fejleménye volt, hogy az életeseményekkel, életszakaszokkal kapcsolatos percepciók mindegyike korban „felfelé” tolódott, így a felnőtté válás folyamata is hosszabbá vált és jelentős átalakuláson ment keresztül. E folyamat egyik következménye egy új életszakasz, a „fiatal felnőttkor” (poszt-adoleszcencia) megjelenése a klasszikus gyerekkor és felnőttkor között. Emellett az idős kor kezdetének társadalmi percepciója is minden európai országban kitolódott. Ez főleg azokban a kelet-európai országokban volt számottevő, ahol korábban különösen alacsony volt az idős-

korba való belépés alsó korhatára. Összességében azonban egyértelműnek tűnik a konvergencia lassú folyamata Európa keleti és nyugati fele között. Miközben a percepció Nyugat-Európában is változik, ennek dinamikája Kelet-Európában nagyobb, elsősorban a fiatalabb kohorszoknak köszönhetően.

Szintén a fiatalok körében mérhető változások idézik elő, hogy a gyermekvállalás ideálisnak tartott időpontja, illetve a szülővé válás felső korhatára mind a férfiak, mind pedig a nők esetében kitolódott. Ez a folyamat már sokak által dokumentált, mindenesetre kiegészítenénk azzal a végkövetkeztetésünkkel, amely az Európa keleti és nyugati fele között mutatkozó konvergenciára hívja fel a figyelmet. E folyamatok háttérben a standard életutak felbomlása és a nők egyenjogúságának növekedése húzódik meg. Elsősorban itt is arról van szó, hogy Európa két része között a fiatalok esetében csökkenőben vannak a különbségek, azaz nagyjából ugyanúgy gondolkodnak a gyermekvállaláshoz kapcsolódó életkorokról, miközben ugyanez a középkorúakról, de még inkább az idősekről már nem mondható el.

A nyugdíjba vonulással, a munkaerőpiacról való kilépéssel kapcsolatos különböző európai mintázatok között is érzékelhető közeledés a vizsgált időszakban, azonban az eltérések még mindig jelentősek Nyugat- és Kelet-Európa között. A két végletet a skandináv országok, illetve Kelet-Európa volt szocialista országai jelentik. Az eredményeket interpretálhatjuk úgy, hogy az emberek életszakaszokkal és életeseményekkel kapcsolatos percepciói alkalmazkodnak az európai társadalmak öregedéséhez, és ezzel együtt lehetővé is teszik azt: a szülővé válással kapcsolatos korhatárok kitolódása megteremti a halasztott gyermekvállalás lehetőségét, különösen az egyre diverzifikálódó párkapcsolati és családmodellek kontextusában. Mindezek következtében immáron nem jelent stigmát a 40 év feletti szülés. Az időskor kezdetével és a nyugdíjazással kapcsolatos korhatárok emelkedése viszont lehetőséget ad arra, hogy a növekvő várható élettartam mellett a munkával töltött évek száma is emelkedjen, így a társadalom eltartottsági rátája fenntartható maradjon.

Magyarország ezen a térképen a hasonló gazdasági-társadalmi szerkezetű országok mintázataiba illeszkedik: egyrészt alacsonyabb életkorok jellemzik az időskorral, munkaerő-piaci aktivitással kapcsolatos percepciókat, ám a változásokat nézve látszik, hogy ezeknek az életkoroknak a növekedése sokkal jelentősebb, mint a kontinens nyugati felén. Ezzel együtt is, a nyugdíjba vonulás ideális életkora, sőt a munkavégzés felső korhatárának percepciója is alacsonyabb, illetve éppen csak eléri a jelenlegi nyugdíjkorhatárt (65 év), ami meglehetősen szűkös politikai teret enged a további nyugdíjkorhatár-emeléssel operáló reformoknak. Különösen igaz ez a magyar férfiakra vonatkozóan, akik az alacsony várható élettartam és a magas nyugdíjkorhatár miatt európai összehasonlításban is kevés évet töltenek időskori nyugdíjban.

Ugyanakkor a nyugdíjkorhatár pusztá emelése nem jelent kizárólagos választ: azt egyrészt munkatípusok szerint differenciáltan, másrészt a rugalmas foglalkoztatási formák (részmunkaidő, csökkentett munkaidő, távmunka stb.) széleskörűvé tételével érdemes megtenni, amennyiben minél több 60 éven felüli embert kíván a munkapiacra megtartani.

A gyermekvállalással kapcsolatos percepciókat vizsgálva láttuk, hogy Magyarországon – más európai országokhoz hasonlóan – bővült a szülővé válás életkorának elfogadott időablaka: emelkedett annak felső korhatára, de nem azonosítható olyan társadalmi csoport – így a közvetlenül érintettek sem –, akik körében nagyobb mértékű lenne a változás. A magyar adatok mögött a normatív kontroll szerepének fokozatos csökkenése és a késő modernítésra jellemző individualizálódás folyamatának erősödése sejlik fel. Mivel a reál-folyamatok nem változtak, a fenti elemzés alapján nem azonosítható olyan társadalmi csoport, amely a demográfia jelenlegi trendjeit – csökkenő gyermekszám, csökkenő reprodukciós ráta, öregedő korfa – fékezni tudná.

IRODALOM

- Aassve, A.–Arpino, B.–Billari, F. C. (2013): Age Norms on Leaving Home: Multilevel Evidence from the European Social Survey. *Environment and Planning A: Economy and Space*, Vol. 45. No. 2. 383–401. o.
- Billari, F. C.–Liefbroer, A. C. (2007): Should I Stay or Should I Go? The Impact of Age Norms on Leaving Home. *Demography*, Vol. 44. No. 1. 181–198. o.
- Billari, F.–Hagestad, G.–Liefbroer, A.–Spéder Zsolt (2005): The Timing of Life: The Organization of the Life Course in Europe. *European Social Survey*, London.
- Billari, F. C.–Goisis, A.–Liefbroer, A. C.–Settersten, R. A.–Aassve, A.–Hagestad, G.–Spéder Zsolt (2011): Social Age Deadlines for the Childbearing of Women and Men. *Human Reproduction*, Vol. 26. No. 3. 616–622. o.
- Buchmann, M (1989): *The Script of Life in Modern Society. Entry into Adulthood in a Changing World* University of Chicago Press, Chicago.
- Buergin, R. A.–Schumacher, R.–Ritschard, G. (2017): Changes in the Order of Family Life Events in 20th century Europe: a Cross-regional perspective. *Historical Life Course Studies*, No. 4. 41–58. o.
- De Vroom, B. (2004): Age-Arrangements, Age-Culture and Social Citizenship: A Conceptual Framework for an Institutional and Social Analysis. Megjelent: Maltby, T.–De Vroom, B.–Mirabile, M.–Overbye, E. (szerk.): *Ageing and the Transition to Retirement. A Comparative Analysis of European Welfare States*. Ashgate, Burlington. 6–17. o.
- Heckhausen, J.–Buchmann, M. (2019): A Multi-disciplinary Model of Life-course Canalization and Agency. *Advances in Life Course Research*, No. 41. 100–246. o.
- Kohli, M. (2007): The Institutionalization of the Life Course: Looking Back to Look Ahead. *Research in Human Development*, Vol. 4. No. 3. 253–271. o.
- Lesthaeghe, R. (1995): *The Second Demographic Transition in Western Countries: An Interpretation*. Megjelent: Oppenheim, M.–Jensen, A-M. (szerk.): *Gender and Family Changes in Industrialized Countries*. Clarendon Press, Oxford. 17–62. o.

- Lesthaeghe, R. (2019): *Second Demographic Transition*. Basil Blackwell, Oxford.
- Loretto, W.–Duncan, C.–White, P. J. (2000): Ageism and Employment: Controversies, Ambiguities and Younger People's Perceptions. *Ageing and Society*, Vol. 30. No. 3. 279–302. o.
- OECD (2011): *Pensions at a Glance 2011. Retirement-income Systems in OECD and G20 Countries*. OECD, Paris. https://www.oecd-ilibrary.org/finance-and-investment/pensions-at-a-glance-2011/pensionable-age-and-life-expectancy-1950-2050_pension_glance-2011-5-en
- Radl, J. (2012): Too Old to Work, or Too Young to Retire? The Pervasiveness of Age Norms in Western Europe. *Work, Employment and Society*, Vol. 26. No. 5. 755–771. o.
- Ságvári Bence–Messing Vera–Simon Dávid (2019): Methodological Challenges in Cross-Comparative Surveys. *Intersections*, Vol. 5. No. 1.
- Settersten, R. (2018): *Invitation to the Life Course: Towards New Understandings of Later Life*. Routledge.
- Spéder Zsolt (2014): Demográfiai folyamatok: születések, halálozások, korösszetétel. Megjelent: Kolosi Tamás–Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Társadalmi Riport Zrt., Budapest. 63–82. o.
- Spéder Zsolt–Murinkó Lívია–Settersten Jr., R. A. (2014): Are Conceptions of Adulthood Universal and Unisex? Ages and Social Markers in 25 European Countries. *Social Forces*, Vol. 92. No. 3. 873–898. o.
- Szakra Dorottya (2018): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. Megjelent: Bozóki András–Füzér Katalin (szerk.): *Lépték és ironia: Szociológiai kalandozások*. L'Harmattan Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Budapest. 219–240. o.
- Van Bavel, J.–Nitsche, N. (2013): 'The Proper Age for Parenthood' and Second Birth Rates in Europe. *European Sociological Review*, Vol. 29. No. 6. 1149–1161.o. DOI: 10.1093/esr/jct003
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin. Population Reference Bureau*, Vol. 42. No. 1. 1–58. o.